

Environmental institutions of Vinnytsia region second half of the 1940s - early 1970s

Anna S. Malinovska

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD. student (Ukraine)

email: anna.milk777@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8755-8553>

Abstract.

The purpose of the article is to consider the issues of nature protection in Vinnytsia region in the second half of the 1940s and early 1970s. It is shown that during this period, the solution to this problem was seen as the identification of certain valuable natural objects, their withdrawal from the sphere of economic use and complete protection. **The research methodology** is based on the principle of objectivity and historicism, a systematic approach to the study of historical, environmental and socio-economic phenomena in their development and interrelationships. The use of methods of analysis and synthesis, problematic and thematic, descriptive and historical and chronological approaches allowed the research to optimally solve the research objectives. **The scientific novelty** lies in the systematic use of a comparative analysis of the work of environmental institutions in Ukraine in general and in Vinnytsia region in particular. **Conclusions.** It has been established that nature protection was not a priority area of state policy in the USSR, but later the first environmental protection measures began to be implemented. In the 1960s, protected areas and nature reserves began to appear in the Vinnytsia region, and programmes were developed to protect water and soil. However, the impact of these measures was limited due to insufficient funding, lack of a systematic approach, and lack of environmental education.

Keywords: nature protection, natural resources, reserves, sanctuaries, natural monuments, environmental institutions.

Природоохоронні інституції Вінниччини другої половини 1940-х – початку 1970-х років

Анна Маліновська

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

аспірантка (Україна)

email: anna.milk777@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8755-8553>

Анотація.

Метою статті є розгляд питань охорони природи на Вінниччині у другій половині 1940-х на початку 1970-х років. Показано, що в цей період вирішення окресленої проблеми розглядалось як виявлення окремих цінних об'єктів природи, вилучення їх зі сфери господарського використання та цілковита охорона. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципі об'єктивності та історизму, системному підході до вивчення історичних, природоохоронних та соціально-економічних явищ у їх розвитку і взаємозв'язках. Використання методів аналізу та синтезу, проблемно-тематичного, описового та історико-хронологічного підходу дозволило оптимально вирішити завдання дослідження. **Наукова новизна** міститься у системному використанні порівняльного аналізу роботи природоохоронних інституцій в Україні в цілому і на Вінниччині зокрема. **Висновки.** Встановлено, що охорона природи не була пріоритетним напрямом державної політики в СРСР, але згодом почали впроваджуватися перші природоохоронні заходи. У 1960-х роках на Вінниччині почали з'являтися заповідні зони та заказники, а також розроблялися програми з охорони водних ресурсів і ґрунтів. Проте вплив цих заходів був обмеженим через недостатнє фінансування, відсутність системного підходу та брак екологічної освіти.

Ключові слова: охорона природи, природні ресурси, заповідники, заказники, пам'ятки природи, природоохоронні інституції.

Постановка проблеми. Глобальна екологічна криза, що розгортається у планетарному масштабі, стає дедалі більшою загрозою для існування людства та стабільності екосистем, від

яких залежить життя на Землі. У цьому контексті надзвичайно важливим є детальне дослідження історичних витоків і розвитку природоохоронної діяльності, зокрема функціонування та ролі різноманітних природоохоронних інституцій. Аналіз їхньої діяльності дозволяє краще зрозуміти, як суспільство реагувало та продовжує реагувати на екологічні виклики, що виникають унаслідок антропогенного впливу. Такий підхід сприяє глибшому усвідомленню причин і наслідків соціально-екологічних проблем сучасного світу, а також розробці ефективних стратегій їх подолання.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У післявоєнні роки гостро постало питання про виявлення усіх пам'яток природи, уточнення їх площ, організацію догляду тощо.

Питання охорони природи й створення заповідних об'єктів у Вінницькій області в 40-70 х рр. XX ст. займало помітне місце в дослідженнях тогочасних науковців-природознавців. Це роботи О.Л. Липи, І.Г. Підплічка, а також на початку 1940-х років активну участь у справі охорони природи брали такі вчені, як В.Г. Аверін, М.І. Котов, Є.М. Лавренко та багато інших.

Але радянській історіографії була притаманна політична заангажованість, оскільки природоохоронна діяльність в Україні в ці роки пов'язувалася винятково з роботою партії та виконавчими органами республіки.

Значний внесок у справу охорони природи зробили своїми працями і активною участю в організаторській роботі А.І. Барбарич, І.П. Білокінь, М.А. Воїтвенський, В.І. Комендар, О.П. Корнєєв, В.Л. Мунтян, П.С. Погребняк, С.М. Стойко, А.П. Федоренко, С.С. Харкевич, В.І. Чопик та ін.

У сучасній науковій літературі широкий пласт займають дослідження як природних екосистем та їх охорони в цілому, так і окремих аспектів цього питання. Із численних сучасних робіт, присвячених проблемі охорони довкілля, можна виокремити наукові праці колективу авторів за редакцією М. Гродзинського «Заповідна справа в Україні» (Гродзинський, & Стеценко, 2003), В. Вербицького «Еколого-натуралістична освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи» (Вербицький, 2003) тощо. У працях А. Бегеки «Нарис з історії охорони природи (до XX ст.)» (Бегека, 1996b) та «Історія охорони природи в Україні (до кін. XVIII ст.)» (Бегека, 1996a) висвітлюється розвиток природоохоронних ідей на території України від найдавніших часів до XX ст. Серед робіт, присвячених нашій тематиці, виділяються дослідження С. Васюти та О. Васюти (Васюта, 1999), (Васюта, 2000). Особливо широкоплановою є колективна праця в чотирьох томах О. Васюти, С. Васюти та Г. Філіпчука «Екологічна політика: національні та глобальні реалії», хоча для нас особливий інтерес становлять перші два томи (Васюта, 2004).

Дослідження різних аспектів суспільного життя та питань охорони навколишнього середовища в Україні займає значне місце у сучасній українській історіографії, характеризуючись широким і багатогранним підходом. Проте, незважаючи на зростаючий інтерес науковців до вивчення історії природоохоронної діяльності на Вінниччині, наразі відсутні наукові праці, які б детально аналізували діяльність суспільних інституцій у сфері охорони природи в межах Вінницької області у період із 1940-х до 1970-х років. Це залишає важливий історичний пласт недостатньо вивченим, що відкриває перспективи для подальших досліджень у цьому напрямі.

Метою статті є виявити природоохоронні суспільні інституції на Вінниччині у другій половині 1940-х – початку 1970 рр.

Виклад основного матеріалу. Щодня зіштовхуючись із негативними наслідками техногенного та антропогенного впливу на довкілля, суспільство дедалі більше усвідомлювало, що проблема охорони природи набуває критичного значення. Її розв'язання стало важливою умовою для збереження майбутнього людства. У той час вирішення цієї проблеми переважно зводилося до ідентифікації окремих цінних природних об'єктів, їх вилучення з господарського використання та забезпечення повної охорони. Основними формами природоохоронної діяльності стали заборона знищення рідкісних видів флори та фауни, а також створення заповідників, заказників, заповідних урочищ і пам'яток природи. Ці заходи були спрямовані на збереження унікальних екосистем і рідкісних представників біорізноманіття.

Повоєнні роки відмічені піднесенням охорони природи. 24 травня 1944 р. в Україні відновлене головне управління в справах заповідників, зоопарків та зоосадів. 26 липня 1946 р. Рада Міністрів УРСР затвердила положення про державні заповідники та пам'ятки природи, яке чітко визначило, що всі нові заповідники затверджуються урядом за пропозицією Головного управління у справах заповідників та перебувають у підпорядкуванні цього Управління. Заповідники місцевого значення затверджуються облвиконкома та проходять реєстрацію в Управлінні (Гродзинський, 2003, с.32).

Однак, вже у 1949 р. в Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників з господарською метою. 29 серпня 1951 року була видана союзна постанова № 3192 «Про заповідники», в якій зокрема зазначалось: «в ряді районів необґрунтовано розрослась мережа заповідників по охороні природи...Лісове господарство в

.....
державних заповідниках перебуває в незадовільному стані. Ліси в багатьох заповідниках захаращені та вражені шкідниками. Науково-дослідна робота в більшості державних заповідників провадиться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт часто носить надуманий та випадковий характер». Постанова зобов'язувала уряди союзних республік закрити 88 заповідників (Гродзинський, 2003, с.32-33).

На жаль, значне скорочення мережі заповідників, що відбулось, починаючи 1951 р., продовжувалось і далі. Як результат – на 1965 рік в Україні залишилося менше 2-х заповідників загальною площею 11536 га. На цей час заповідна справа в Україні мала найгірші показники за весь час радянської влади. Частка територій під заповідниками складала всього 0,02%.

Терміново урядом було прийнято ряд постанов, направлених на поліпшення стану охорони природи в республіці. У 1960 році під охорону держави було взято 76 найбільших визначних парків України. Заповідникам і пам'яткам природи був присвячений окремий розділ у Законі про охорону природи республіки (1960 р.).

7 серпня 1963 р. Рада Міністрів УРСР видала спеціальне розпорядження про пам'ятки природи України, згідно з яким Академія наук республіки була зобов'язана провести певну державну реєстрацію ботанічних садів, дендрологічних парків, парків-пам'яток садово-паркової архітектури та пам'яток природи республіканського і місцевого значення (Липа, 1969, с.5).

Природа України багата на об'єкти, які потребують охорони в інтересах народного господарства, науки і культури. Інтенсивне використання природних багатств неминуче породжувало потребу бережливіше і уважніше ставитися до резервів природи, особливо до тих, які в разі винищення не можна буде відновити. Проте, щоб втручатися в природу, її треба добре знати. Цим самим встановлюється те безапеляційне твердження, згідно з яким вчені повинні мати певні природні еталони, тобто національні природні парки, заповідники, регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища, заказники, пам'ятки природи, дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, в степах і лісах, в горах і на рівнинах, в морях і ріках.

Справа охорони живої природи мала велику місцеву специфіку. Виділення об'єктів охорони в тій чи іншій місцевості, обґрунтування потреби в їх охороні, всебічне висвітлення особливостей цих об'єктів було одним з важливих завдань наукових робітників, лісоводів та інших діячів на ниві перетворення і охорони природи.

Є об'єкти, охорона яких мала велике загальне значення. Наприклад заповідники, деякі парки, особливо мальовничі місця, рідкісні тварини і рослини було прийнято називати об'єктами республіканського значення. Інші об'єкти, наприклад окремі гаї, парки, луки, старі дерева, окремі мальовничі місця і т. ін., прийнято було називати об'єктами місцевого значення. Охорона об'єктів як республіканського, так і місцевого значення являла одне з найважливіших завдань всенародної системи охорони природи.

Загальна площа лісів України в досліджуваний період дорівнювала 8,4 млн. га (з них 6,4 млн. га знаходилися в держлісфонді і близько 2 млн. га – в користуванні колгоспів), що становило близько 14% всієї площі республіки. З цього видно, що лісів у нас було не багато. Майже половина з них складалася із хвойних порід. Найбільші масиви лісу зберігалися на Поліссі і в Карпатах. В лісостеповій зоні площа лісів становила не більше 15%, а в степовій зоні природні ліси були лише невеличкими острівцями в долинах річок. Війни, які пережила наша Батьківщина лише в XX столітті, мали згубний вплив на лісові багатства України. Особливо важке становище створилося після німецько-нацистської навали, під час якої було зруйновано тисячі міст і сіл. Потреба у відбудові зруйнованих промислових споруд і житл викликала надмірне вирубання лісів в післявоєнні роки. Це призвело до того, що у другій половині 1940-х років із вказаної вище площі лісів стиглі лісостани становили лише 11%, тоді як молоді насадження становили більше 55% площі лісів при нормі 25% (Підоплічко, 1958, с.18).

В ряді лісгоспзагів Вінницького обласного управління лісового господарства і лісозаготівель не приділялося належної уваги лісорозсадницькій справі. Мали місце порушення агротехніки вирощування садівного матеріалу в розсадниках Жмеринського, Крижопільського і Хмільницького лісгоспзагів, через що тут протягом кількох років не забезпечувався плановий вихід садівного матеріалу (ДАВО, ф.2700, оп. 17, спр. 1061, арк. 10).

Через нестачу садівного матеріалу траплялися порушення лісозаготівельними господарствами проектів створення захисних насаджень на еродованих землях колгоспів, мало вживалося заходів по збереженню цих насаджень від пошкоджень, внаслідок чого є випадки загибелі лісосмуг та інші.

Стан ведення лісового господарства в багатьох колгоспах облуправління сільського господарства продовжував залишатися на низькому рівні. Допускалися самовільні порубки та безсистемний випас худоби, несвоєчасно та в недостатніх обсягах проводилися рубки догляду, особливо в молодняках. Через ці причини продуктивність площ колгоспних насаджень була значно нижча від насаджень держлісфонду.

В Україні в різних місцях збереглися окремі невеликі гаї і групи дерев, яким по кількасот років; збереглися також окремі дерева, вік яких становить близько тисячі років. Здавалося б, що представники органів місцевої влади повинні самі дбати про живі кількасот літні пам'ятки природи і все зробити для того, щоб вони стояли ще не одну сотню років. На жаль, це не завжди так. Комісія з охорони природи при Академії наук і Українське товариство з охорони природи одержували немало сигналів про способи деяких місцевих господарників зрубувати такі неповторні пам'ятки минулого (Підоплічко, 1958, с.35).

Так, у селі Антопіль Томашпільського району Вінницької області знаходився парк у якому зростали найдавніші і одні з найвищих ясенів, що пам'ятають часи Богдана Хмельницького.

Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Алея вікових лип», яка була розташована в межах Вінницького, Літинського, Немирівського і Тульчинського районів Вінницької області зазнавала значного негативного впливу від отрутохімікатів сільськогосподарських полів. Із зростанням транспортного потоку стан алеї значно погіршувався, що призвело до необхідності проведення суттєвої санітарної обрізки.

Одною з активних форм охорони природи є організація заповідників і заказників. Характер заповідного режиму в заповідниках і заказниках може іноді навіть збігатися, але основна різниця між цими двома формами заповідності полягає в тому, що заповідники є постійними закладами, а заказники тимчасовими (на ряд років).

Роль заповідників велика і різноманітна. Невдовзі після Другої Світової війни Рада Міністрів республіки прийняла постанову «Про заходи до впорядкування охорони природи державних заповідників та пам'яток природи на території УРСР». Ця постанова сприяла організації охорони природи в Україні у післявоєнний час і популяризації цієї справи серед широких мас населення. Щодо заповідників, то в цій постанові відзначалось їх важливе значення і заборонялось місцевим органам влади втручатися в наукову і господарську діяльність державних заповідників (Підоплічко, 1958, с.48-49).

Після прийняття цієї постанови більшість заповідників перейшла у відання Академії наук, однак всі вони були заповідниками республіканського, а деякі і загальносоюзного значення.

У 1974 році вийшла постанова Ради Міністрів УРСР про стан утримання державних заказників лісгоспзагами обласного управління лісового господарства і лісозаготівель. Відповідно до цієї постанови у Вінницькій області взято під охорону Закону 6 державних заказників площею 2335 га, які знаходяться у віданні лісгоспзгів обласного управління лісового господарства (ДАВО, ф. 5971, оп. 89, спр. 64, арк. 29.).

На виконання зазначеної постанови обласним управлінням лісового господарства була проведена відповідна робота по забезпеченню охорони і утриманню державних заказників. На кожний державний заказник були розроблені та затверджені Положення з умовами охоронного режиму в цих заповідних територіях. Зокрема, було зобов'язано лісничих суворо дотримуватись вимог охоронного режиму в кожному заказнику, встановити на їх території охоронні щити та проводити відповідні міри догляду (ДАВО, ф. 5971, оп. 89, спр. 64, арк. 30).

Однак, перевірка, проведена обласною інспекцією по охороні природи, показала, що лісгоспзагами практично не здійснюються ніякі заходи по догляду і охороні заказників.

Під час лісовпорядкування Гніванського лісництва в 1970-1971 рр, урочище Володимирська дубина, як пам'ятка природи не була врахована. Внаслідок такого упущення цей цінний лісовий масив було помилково віднесено в склад лісів II групи, що є грубим порушенням Положення про державні заказники та пам'ятки природи Української РСР (ДАВО, ф. 5971, оп. 89, спр. 64, арк. 30.).

На території держзаказника «Буго-Деснянський» допускалося випасання худоби, розведення вогнищ, вилов риби в річці Десна, що в межах заказника заборонено.

Недоліки в утриманні державних заказників свідчать про те, що лісгоспзагами не приділялася належна увага охороні і догляду цих заповідних територій. Потрібно відмітити, що кількість заказників не була достатньою, а їх розміщення по території республіки нерівномірне.

Велику роботу по виявленню пам'яток природи, їх опису, уточненню площ провели окремі республіканські секції Товариства: зокрема секція охорони пам'яток живої природи (голова О.Л. Липа), секція охорони і розвитку лісів та зелених насаджень (голова Б.П. Толчєєв), секція охорони пам'яток неживої природи (Є.В. Шевченко). Багато попрацювали над виявленням пам'яток природи на місцях обласні і районні відділення Товариства. До цієї роботи вони залучили численний актив фахівців-лісівників, ботаніків, краєзнавців, вчителів, які виявляли найбільш цінні природні утворення, взяли на облік, склали списки пам'яток природи та передали їх на затвердження облвиконкомом (Липа, 1969, с.5).

В результаті такої спільної наполегливої роботи було взято під охорону держави багато різних об'єктів природи місцевого значення. В деяких областях було взято під охорону парки: Львівська – 70, Чернівецька – 22, Рівненська – 13, Житомирська і Сумська - по 20, Вінницька – 12 (Липа, 1969, с.5).

Щодо тих об'єктів природи, які було взято на облік і під охорону держави, як показали дослідження, не всюди охорона за ними знаходилася на належному рівні. Це стосувалося насамперед парків, особливо тих, що підпорядковані колгоспам і радгоспам. Щоб ці парки не втратили остаточно своєї наукової цінності і естетичного значення, потрібно було посилювати увагу до їх охорони, впорядкувати і систематизувати догляд. Для цього закріплювали за кожним парком постійну бригаду садових робітників на чолі з досвідченим садівником. Це забезпечувало кваліфікований догляд за насадженнями. Заборонялося в історичних парках-пам'ятках садово-паркової архітектури будівництво різних господарчих та допоміжних будівель, бо це вело до порушення їх стилізованих особливостей.

Перші паростки заповідання у вигляді державних заповідників республіканського значення, якими виступають 6 парків другої половини XVII – початку XIX ст. (Антопільський, Верхівський, Немерчанський, Немирівський, Ободівський, Чернятинський), з'являються на Вінниччині у січні 1960 року, тобто ще перед прийняттям «Закону про охорону природи» (червень 1960). В їх заповіданні значну роль відіграли майбутні члени ще тільки створюваного обласного Товариства охорони природи (зареєстроване у березні 1961 року). Саме їх зусиллями вперше проведені обстеження старовинних парків і запропонована їх охорона. Пройде лише 4 роки і під охорону попадуть ще 68 об'єктів як унікальні і цінні ботанічні пам'ятки природи (Денисик, 2000, с.67).

Отже, активний розвиток заповідної справи на Вінниччині пов'язаний з утворенням у 1967 році обласної Інспекції охорони природи при Державному комітеті УРСР, яку очолював протягом десяти років А.Н. Бірюков. Новоутворена організація стає одним із центрів реабілітації біорізноманіття краю. Разом з науковими співробітниками АН УРСР, лісової дослідної станції (створена у 1959 році на базі Подільської зональної), працівниками лісового і сільського господарства та природоохоронною громадськістю проводиться робота по виявленню природних та малотрансформованих ландшафтів. Велику допомогу в цій праці здійснювали співробітники обласного краєзнавчого музею, які проводили науково-дослідну роботу для організації експедиційного відділу природи (відкритий у 1970 році). В результаті в 1969 році ще 36 ботанічних об'єктів стали заповідними. Характерно, що усі об'єкти на той час мали час ботанічних пам'яток природи. Лише на початку 1970-х років завдяки розробці першої класифікації та її доповненням у 1974 році Держкомприродою разом з Академією Наук і Українським Товариством охорони природи визначено сім рівнів заповідних територій – державний заповідник, державний заказник, державний природний парк, пам'ятка природи, пам'ятка садово-паркового мистецтва, заказник місцевого значення та заповідне урочище. З цього часу на Вінниччині з'являються природоохоронні об'єкти майже усіх вищезгаданих рівнів за виключенням державних заповідників і державних природних парків (Денисик, 2000, с.67).

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що у цей період Вінниччина, як і вся Україна, зіткнулася з інтенсивним впливом антропогенних факторів, що було спричинено активним розвитком промисловості, сільського господарства та урбанізацією. Вирубка лісів, розорювання земель, забруднення води та повітря стали серйозними екологічними проблемами. Особливо гострою була проблема збереження лісів, оскільки післявоєнне господарське відновлення потребувало великої кількості ресурсів.

Охорона природи не була пріоритетним напрямом державної політики в СРСР, але згодом почали впроваджуватися перші природоохоронні заходи. У 1960-х роках на Вінниччині почали з'являтися заповідні зони та заказники, а також розроблялися програми з охорони водних ресурсів і ґрунтів. Проте вплив цих заходів був обмеженим через недостатнє фінансування, відсутність системного підходу та брак екологічної освіти.

Отже, у другій половині 1940-х і до початку 1970-х років природоохоронна справа в Україні і на Вінниччині зокрема розвивалася досить активно. Справа охорони живої природи мала велику місцеву специфіку. Виділення об'єктів охорони в тій чи іншій місцевості, обґрунтування потреби в їх охороні, всебічне висвітлення особливостей цих об'єктів було одним з важливих завдань наукових робітників, лісоводів та інших діячів природоохоронних інституцій на ниві перетворення і охорони природи нашого краю.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для написання та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бегека, А.Д. (1996а). *Історія охорони природи в Україні (до кін. XVIII ст.)*. Миколаїв, 132 с.
- Бегека, А.Д. (1996б). *Нарис з історії охорони природи (до XX ст.)*. Київ, 89 с.
- Васюта, О. А. (2000). Проблеми та протиріччя охорони природи в Україні в період тоталітарної доби (20-50-ті роки XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник на пошану проф. Юрія Сливки*. Випуск 7 ін-т українознавства НАН України. Львів. С. 51-57.

- Васюта, О.А.** (2004). *Екологічна політика: національні та глобальні реалії*. Чернівці: «Зелена Буковина», 550 с.
- Васюта, С. І.** (1999). Історіософічна концептуалізація досліджень проблеми генезис кризового стану природного середовища України. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Випуск 8. Тернопіль. С. 90-103.
- Вербицький, В. В.** (2003). *Еколого-натуралістична освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи*. Київ, 302 с.
- Гродзинський, М.Д. & Стеценко, М.П.** (2003) *Заповідна справа в Україні: навчальний посібник*. Київ, 306 с.
- ДАВО** – Державний архів Вінницької області.
- Денисик, Г.І. & Любченко, В.Є.** (2000). *Заповідне Поділля. Краєзнавчі нариси*. Вінниця: «Тезис», 104 с.
- Липа, А.Л. & Федоренко, А.П.** (1969). *Заповідники і пам'ятки природи України*. Київ: «Урожай», 187 с.
- Підоплічко, Г.П.** (1958). *Охорона природи на Україні*. Київ: Друкарня «Радянська Україна», 59 с.

References:

- Beheka, A. D.** (1996a). *Istoriia okhorony pryrody v Ukraini (do kin. VIII st.)* [History of nature protection in Ukraine (up to the end of the eighteenth century)]. Mykolaiv, 132 s. [in Ukrainian].
- Beheka, A.D.** (1996b) *Narys z istorii okhorony pryrody (do XX st.)* [Essay on the history of nature protection (up to the twentieth century)]. Kyiv 89 s. [in Ukrainian].
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archive of Vinnytsia Oblast].
- Denysyk G.I., Lyubchenko V.E.** (2000) *Zapovidne Podillia. Kraieznavchi narysy*. [Protected Podillia. Local lore essays.] Vinnytsia, Tezis, 104 s. [in Ukrainian].
- Grodzinsky M.D., Stetsenko M.P.** (2003) *Zapovidna sprava v Ukraini: navchalnyi posibnyk*. [Nature Reserve Management in Ukraine: A Study Guide]. Kyiv, 306 s. [in Ukrainian].
- Lypa A.L., Fedorenko A.P.** (1969) *Zapovidnyky i pamiatky pryrody Ukrainy* [Reserves and monuments of nature of Ukraine]. Kyiv, Urozhay, 187 s. [in Ukrainian].
- Pidoplichko, G.P.** (1958) *Okhorona pryrody na Ukraini* [Nature protection in Ukraine]. Soviet Ukraine Printing House, Kyiv, 59 s. [in Ukrainian].
- Vasyuta O.A.** (2000) *Problemy ta protyrichchia okhorony pryrody v Ukraini v period totalitarnoi doby (20-50-ti roky XX st.)* [Problems and contradictions of nature protection in Ukraine during the totalitarian era (20-50s of the twentieth century)]. Lviv, 51-57. [in Ukrainian].
- Vasyuta O.A.** (2004) *Ekolohichna polityka: natsionalni ta hlobalni realii* [Environmental policy: national and global realities.] Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 550 p. [in Ukrainian].
- Vasyuta S.I.** (1999) *Istoriiosofichna kontseptualizatsiia doslidzhen problemy henezys kryzovoho stanu pryrodnoho seredovyshcha Ukrainy*. [Historiosophical conceptualisation of research on the genesis of the crisis state of the natural environment of Ukraine.] Ternopil, 90-103. [in Ukrainian].
- Verbytskyi V.V.** (2003) *Ekoloho-naturalistychna osvita v Ukraini: istoriia, problemy, perspektyvy* [Ecological and naturalistic education in Ukraine: history, problems, prospects]. Kyiv, 302 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 22.11.2024